

BALAKƏNLİ AŞIQ SƏNƏM VƏ TAMBUR SƏNƏTİ

Giriş. Tambur tarixən qopuzun dəyişikliyi uğrayaraq müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı adlar qazanmış, hal-hazırda Azərbaycanın Qax-Zaqatala-Balakən bölgəsində istifadə olunan musiqi alətidir. Tamburun çeşidli variantlarına-tənbur, dombra, dombura, dombrak rast gəlinir. Qopuzun icad olunması ilə bağlı mifoloji rəvayətlərə nəzər saldıqda qədim türk musiqi aləti olan tamburun düzəlmə şəklində müəyyən oxşarlıqlar olduğunu görürük. Belə ki, qədim türk alimi Bahəddin Ögəl qopuzun hər ağacdan düzəldilə bilmədiyini, xüsusi olaraq çam, qaraqay, ceviz, tut, ardıc, sədir ağacı və s. növlərindən istifadə edildiyini vurğulayır. “Dambırın hazırlanmasında isə şabalıd, tut, qoz, cökə, ərik və s. ağaclarından istifadə olunur”. (3, 121) Bundan başqa əvvəllər iki simdən ibarət olan musiqi alətinə sonralar üçüncü sim də artırılır. “Maraqlıdır ki, qazax və özbək dombraları, Uralboyu tanburalar iki simli olduğu halda, Azərbaycan və Anadolu ərazisindəki tanbur üç simlidir. Bu, Qafqaz-Anadolu qopuzunun üçtelli olması qənaətini surətləndirən bir amildir”. (2, 52)

Tanbur sözünün etimologiyası ilə tanış olduqda bu çalğı alətinin sözaçımında damar sözünün dayandığını görürük. Əvvəllər tanbur mal-qaranın damarlarından hazırlandığına görə tamar, tumar şəklində tələffüz olunmuşdur. Əsasən, oturaq halda sinədə tutularaq ifa olunan alətdə barmaq texnikasından istifadə edilir. Dambur tanbur sözünün Zaqatala-Balakən bölgəsində işlədilən dialekt variantıdır. Tanburun tellərinin sayına və ərazi adlarına görə müxtəlif növləri yaradılıb: dütar, setar, çahartar, pəncətar, şeştar, sənc, Balakən tanburu, Türk tanburu, Özbək tanburu və s. (3, 121). Bu musiqi alətində ifa edənlərə dambırçılar, oxunan mahnılara isə haylalar deyilir. Əhali arasında tanbur sənətçiləri dambırçılar və haylaçılar olmaqla iki yerə ayrılır. Belə ki, dambırçılar həm musiqi alətindən məharətlə istifadə edir, həm də hayla qoşub söyləyirlər. Haylaçılar isə dambırdan istifadə etmədən birbaşa hayla ifa edirlər. Maraqlı məqamı diqqətinizə yetirmək istəyirik. Burada həm dambırçı, həm də haylaçı yaradıcı şəxs hesab olunur. Ona görə ki, haylaçı musiqi alətindən istifadə etməsə də onun söylədikləri bədahətən yaranır. Ümumiyyətlə, dambır ifaçılığı və hayla sənəti sinkretik sənət növünə aid edilir. Yəni, aşıq kimi dambırçı da sözlər qoşur, el şənliklərində aparıcılıq edir, musiqi alətində ifa edir, rəqs bacarıqları sərgiləyir və s. Dambırçılar arasında da deyişmələr olur. Deyişməni ilk kim hansı havanın üzərində başlayırsa qarşı tərəfdə həmin notda deyişməni davam etdirməlidir. Aşıq deyişmələrindən fərqli olaraq, burada qalib olan uduzan tərəfin dambırını əlindən almır. Qalib tamburçu tamaşaçı sevgisi qazanır. Vaxtı ilə mütəlif mərasimləri, toy günləri, el şənlikləri, hətta əsgər yola salma və qarşılama və s. kimi xüsusi yığıncaqları mütəlx şəkildə tamburçular idarə edirdi. Toylarda tamburçunu meyçi müşayiət edərmiş. Hətta el camaatı tamburçunu çox bəyəndikdə onun şapkasının altına şabaş da qoyarmış.

“Balakəndə dambur havalara loğat, Zaqatala da isə maqam deyilir” (5, 57). Bəzi havalar tamburçuların adı ilə bağlı olur. Məsələn, Sənəm havası, Ata Bilalın havası, Məşədi havası və s. Ümumilikdə isə havaları adlandırarkən haylaların birinci misrasından istifadə olunur. Haylalar forma etibarlı ilə bayatıları xatırladan, haylamaq, haraylamaq, səsləmək, çağırmaq mənalarında işlənən, məzmununda vətən sevgisini, xalq həyatını və məişətini, məhəbbət duyğularını, ailə münasibətlərini və s. kimi məsələləri əks etdirən lirik folklor nümunələridir. Tanbur sənətinin mahir ifaçılarından biri də el arasında daha çox erkək Sənəm, haylaçı Sənəm kimi tanınan Balakənli aşıq Sənəmdir. 1887-ci ildə Balakənin Güllüzən kəndində doğulmuş, 1978-ci ildə doğma yurdunda haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur.

“Əzizim gül üzənə,
Gün düşdü Güllüzənə.
Sənəmi görmək istəsən,
Gəlginən Güllüzənə (1, 219).”

Aşıq Sənəm həm mahir dambur ifaçısı olmuş, həm də yaxşı haylalar qoşmuşdur. Buna görə də Haylaçı Sənəm kimi elin, obanın sevilən sənətkarı olmuşdur. Əgər professor Əzizə Cəfərzadə zamanında Aşıq Sənəmin 213 haylasını toplamış olmasaydı, bu gün biz tanbur sənətinin belə bir nümayəndəsi olduğundan xəbərsiz olardıq. İctimai xadim Əzizə Cəfərzadə “Azərbaycanın aşıq və şair qadınları” adlı kitabında Aşıq Sənəmlə bağlı görüşlərini belə qeyd edir: “Aşıq Sənəm uzun ömür sürmüş, 1928-ci ildə I Aşıqlar qurultayında tanburu ilə iştirak etmişdir. Sənəm bu yerlərdə muğal adlanan Azəri tayfalarından biri arasında yayılmış “hayla gecələri” nin iştirakçısı olmuşdur. El şənliklərinin sevimli aşığı külli miqdarda haylabayaty qoşmuşdur. Bunları gözəl, məlahətli səsi ilə, çaldığı tanburun müşayiətilə oxumuşdur. Qədim musiqi alətlərimiz olan tanburda, “çay daşı, çaylaq daşı” və s. kimi el havalarını məharətlə ifa edən aşıq Sənəmyaradıcı sənətkar olmuşdur” (1, 212). Professor Əzizə Cəfərzadənin kitabında toplanan bu 213 hayla çox güman ki, Aşıq Sənəmin haylalarının hamısı deyildir. Belə düşünməyimizin iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, haylalar şifahi nitqdə yaranıb, yazıya alınmadığı üçün çox vaxt onu söyləyən tərəfindən də unudulur. Hətta bəzən məclisdə bir hava üstündə oxunan haylaların növbəti dəfə başqa mərasimdə eyni hava üzərində fərqli sözlər deyildiyini eşidirik. İkinci səbəb isə uzun ömür yaşamış, tanbur sənətinin mahir ifaçısı kimi el arasında məşhurlaşmış sənətkarbu qədər haylayla kifayətlənə bilməz. Aşıq Sənəm bir çox haylalarını tanbura müraciətlə başlayır. Bu da onun sənətinə olan sevgisindən irəli gəlir.

“Danış, tanburum, danış,
Bir sən mənimlə barış.
Açıban qollarını,
Gəlib boynuma sarış” (1, 235).

⁴⁹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

Haylaları ilə el camaatı tərəfindən sevilən Haylaçı Sənəm janra vurğunluğunu gizlətmir, hətta onu bilməyənə, anlamayanı naşı hesab edir.

Hayla, haylanın başı,
Hayla bilməyən naşı.
Hayla bilmək yaxşıdır.
Qərrib yerin yoldaşı” (1, 223).

Aşıq Sənəm haylalarında “Tamburun beş telinə”, “Tambur çalır siminə”, “Tambur çalan tək barmaq”, “Tamburun üzü taxta”, “Tambur çaldım sinədə”, “Tamburun yeddi bəndi” söyləyərək istifadə etdiyi tamburun quruluşu haqqında da məlumat verir. Aşıq Sənəmin haylaları söyləyərkən həm qəlbindekiləri dilə gətirir, həm də dinləyicinin ürəyinə toxuna bilir. O bir haylasında

“Ağacdan kəsdim budaq,
Yerə düşüncə tutaq.
Bundan bizə yar olmaz
Gəl təzədən yar tutaq” (1, 216).

..söyləyir, amma şəxsi həyatında buna əməl etmir. Sevgidə oxu daşa dəyən Sənəm heç vaxt evlənmir. Belə rəvayət edirlər ki, “Sənəmin sevgilisi varmış. Çar Rusiyası onu hansısa səbəbdən tutur. Qərargah Zaqatalada, ya da Şəkiddə yerləşirmiş. Sənəm gedib qərargahın qarşısında oturub günlərlə yanıqlı-yanıqlı dambur çalib-oxuyur. Bir gün qərargahın rəisi olan rus yanındakılara tapşırır ki, gedib bunun səbəbini öyrənsinlər. Qadını rəisin yanına gətirirlər. Sənəm onun yanında da bir az çalib-oxuyur. Tərcüməçi rəisi başa salır ki, qadın sevgilisi üçün gəlib. Onun üçün neçə gündü burada ah-fəğan eləyir. Bunu eşidən qərargah rəisinin ürəyi yumşalır, Sənəmin sevgilisini azad etdirir. Həmin adam Sənəmin hesabına həyatda qalır, ancaq onunla deyil, başqası ilə evləninir. O gündən də Sənəm qadın paltarını çıxarıb tullayır, deyir, elə kişi mən özüməmmiş. O gün, bu gün ərə getmir, həmişə də kişi paltarında gəzir” (5,10). Bu səbəbdən görkəmcə arıq, bəstəboy, uzunsaçlı qadın olmasına baxmayaraq el camaatı onu erkək Sənəm kimi çağırırdı. Bu səbəbdəndir ki, Aşıq Sənəm bir neçə haylasında vəfasız sevgilidən, nakam eşqdən, kor bəxtindən giley-güzar gedir.

“Tanbur çalan tək barmaq,
Kəmərin qızıl qarmaq.
Oğlan sana eyibdi
Məni sevib, onu almaq” (1, 216).

“Tanburun üzü taxta,
İkimiz bir otaqda.
Mən nə çarə eləyim,
Tanrı verməyən baxta!” (1, 218).

“Bağa su düşdü neynim,
Tənək su içdi neynim.
Allah pay paylayanda,
Mənə bu düşdü neynim”. (1, 236)

Başqa bir haylasında yar nisgilinə hər dərdədən daha acı olduğunu dilə gətirir. Aşıq Sənəm bu haylasında sanki bir tablo yaradır.

“Buxarı pis olarmış,
Yandıqda his olarmış.
Özgə dərdlərə şükür,
Yar dərdi pis olarmış” (1, 236)

Burada yar dərmini buxar yanığı ilə eyniləşdirir, ayrılıqdan, hicrandan yanan qəlbinə sanki hisdən qaralan divara bənzədir. Bu və bu kimi misralar aşıq Sənəmin haylalarında özünəməxsus şəkildə yer alır.

Aşıq Sənəm haylaları içərisində gözəllərin tərifinə də xüsusi yer ayırmışdır.

“Suya gedən sarı qız,
Sarı köynək, sarı qız.
Gözləri şah alması,
Özü dünya malı qız” (1, 214).

“Çıxdım bulaq başına,
Baxdım evin tuşuna.
Bir nişanlı qız gördüm
Oxşar cənnət quşuna” (1, 217).

Yuxarıda qeyd etdik ki, aşıqlar kimi tamburçular arasında da dəyişmələr olmuşdur. Aşıq Sənəm də bir neçə aşıqlarla dəyişmişdir. 1928-ci ildə Azərbaycan Aşıqların I qurultayında olarkən qurultayın sədri, şirvan aşıqlarının atası sayılan, repressiya qurabı olmuş Aşıq Mirzə Bilal Sənəmin sənətinə heyran olur, onu dəyişməyə dəvət edir. Onu da qeyd edək ki, hər

tambur çalan deyişməyi bacara bilmirdi. Hətta bəzi kişi aşıqlar Sənəmin söz ehtiyatını, qabiliyyətini görüb onunla deyişməkdən çəkirlər. Aşiq Bilalla Sənəm arasındakı deyişmədən əlimizdə olan hissələrindən nümunələr veririk:

Aşiq Sənəm:

“Çək mizrabı sazına,
Simlər qoy gəlsin cana.
Görən cavab verirmi,
Səsinə, avazına?”

Mirzə Bilal:

Sənəm, xalın dən-dəndi,
Pərişanlıq nədəndi?
Səsin ağlım apardı,
Sözlərsənə üzdəndi” (5, 82).

Aşiq Mirzə Bilal hətta deyişmə əsnasında aşiq Sənəmə sevgi etirafı edir. Gəlin görək nə deyir:

Mirzə Bilal:

“Yağış yağar Şirvana,
Gün doğar hər bir yana.
O deyilmiyərgədir,
Şamkimiyanə-yana”. (5, 83)

Aşiq Sənəm isə cavabında Mirzə Bilala özün əməxsus şəkildə cavab verir, sonda dostluğa işarə verir:

“Gəldayanaqyan-yana
Oxuyaqqana-qana.
Açıqsözqəlbıqırar,
Keçməhəcvi-hədyana.

Sənəm qəsdə dərcəna,
Dostyolunda qurbana.
Tale qismətə dəydi,
Birgələrdim Şirvana”. (5, 83)

Dosent Ləman Vaqifqızı qeydə aldığı əvayətə görə Aşiq Sənəm Hüseyn Bozalqı ilə də deyişmişdir. Rəvayəti olduğu kimi təqdim edirik: “Qazma kəndinin aşağı hissəsinə Şambul deyirlər. Tovuzlu Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ora qonaq gəlib. Eşidib ki, burda Sənəm adında söz deyən xanım var. Hansı yolnansa Sənəmnən bu aşığı üzləşdirirlər. Deyilənə görə, bunlar dörd gün, dörd gecə deyişiblər. Axırda heç biri məğlub olmadan ayrılıblar. Sənəm buna deyir ki, aşiq, qış olsaydı, sənənmən uzun uzadı deyişərdim, amma sahədə tütünüm batır” (5, 81).

Bundan başqa Sənəmin haylalarını qoşarkən xalq bayatılarından da bəhrələnmişdir.

“Bu daşdan aşmaq olmaz,
Kağızdan başmaq olmaz.
Küsülü yar ötürdüm,
Daha barışmaq olmaz” (1, 212).

Hətta Aşiq Sənəmin baş daşındakı hayla da məşhur xalq bayatımızın dəyişdirilmiş formasıdır.

“Su gələr, axar gedər,
Qayalar yıxar gedər.
Dünya bir pəncərədir,
Hər gələn baxar gedər” (1, 213).

Ümumiyyətlə, bəhrələnmənin qarşılıqlı şəkildə olduğunu müşahidə edirik. Beləki, dambırçıların bir qismi bayatılardan bəhrələnsə də, onların vaxtı ilə söylədikləri haylalar yazıya alınmadığı, müəllifləridə unudulduğu üçün xalq bayatılarına qarışmışdır. Əfsuslar olsun ki, məlumatazlığından Aşiq Sənəm yaradıcılığı haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmirik. Ancaq onun verilən haylalarından, yaratdığı gözəl nümunələrdən nəqədər kamil sənətkar olduğunu aydın görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərzadə, Ə. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları, Bakı, Gənclik, 1991, 283 s.
2. Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti. Bakı, Uğur, 2007, 34 s.
3. Nəcəfzadə A. Tənbür ailəsinin üzvi-balakən damburu, Bakı, “Konservatoriya” №4, 2015, 119-128 s.
4. Ögel B. Türk kultür tarixinə giriş. IX cilt, Ankara. Başbakanlık Basımevi, 1987, 393 s.
5. Süleymanova L. Dambur ifaçılığı və hayla yaradıcılığı, Bakı, Elm və təhsil, 2020, 264 s.

Xülasə

Məqalə əslən Balakənli, el arasında Haylaçı Sənəm, erkək Sənəm kimi tanınan aşiq Sənəm və tambur sənəti haqqındadır. Aşiq Sənəm xalqın sevilən sənətkarı olmuş, uzun illər haylaları ilə el camaatının qəlbində yaşamışdır. Tambur sənəti, sənətkarları Zaqatala-Balakən bölgəsində vaxtı ilə geniş yayılmışdır. Həmçinin, məqalədə tambur sənətinin aşiq sənətinə bənzərliyini, onlar arasındakı fərqli tərəfləri nəzərinizə çatdırmışıq. Məqalədə sizləri mümkün qədər Aşiq Sənəm yaradıcılığı və tambur musiqi aləti ilə tanış etmişik.

Açar sözlər: tanbur, dambir, hayla, haylaçı, aşıq Sənəm.

Ashiq Sanam and the tanbur art

Summary

The article is originally from Balakan, popularly known as HaylachiSanam, male Sanam, and about the art of tanbur. Ashiq Sanam was a beloved artist of the people and lived in the hearts of the people for many years with his tricks. The art of tanbur and its artists spread widely in the Zagatala-Balakén region over time. Also, in the article, we have brought to your attention the similarity between the art of tanbur to the art of ashig, and the differences between them. In the article, we have introduced you as much as possible to Ashiq Sanam's creativity and the tanbur musical instrument.

Keywords: tanbur, dambir, hayla, haylachi, ashig Sanam.

Ашуг Санам и танбурское искусство

Резюме

Статья родом из Балакана, известного в народе как Хайлачи Санам, мужской Санам, и об искусстве танбура. Ашуг Санам был любимым артистом народа и долгие годы жил в сердцах людей своими фокусами. Искусство танбура и его мастеров со временем широко распространилось в регионе Загатала-Балакена. Также в статье мы довели до вашего сведения сходство искусства танбура с искусством ашуга, и различия между ними. В статье мы максимально познакомили вас с творчеством Ашуга Санам и музыкальным инструментом танбур.

Ключевые слова: танбур, дамбир, хайла, хайлачи, ашуг Санам.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva